

Абдулло ҒУЛОМОВ

Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг
мустақил тадқиқотчиси
abulfotih1991@gmail.com

МАҲМУД ИБН ЗАЙД ЛОМИШИЙ – ФАРҒОНАЛИК МУТАКАЛЛИМ ОЛИМ

МАХМУД ИБН ЗАЙД ЛАМИШИ – ФЕРГАНСКИЙ УЧЕНЫЙ МУТАКАЛЛИМ

MAHMUD B. ZAYD AL- LÂMISHI – FARGONAL MUTAKALLIM SCIENTIST

Аннотация. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший ҳижрий V аср охири-VI аср бошида Самарқандда фаолият юритган ҳанафий-мотуридий олим ҳисобланади. У мутакаллим ва усулий олим сифатида танилган. Ломиший асарлари Усмонли ва Салжуқий мадрасаларида дарслик сифатида ўқитилган. Мазкур олим ҳаёти ва илмий фаолиятига доир маълумотлар унчалик кўп эмас.

Калим сўзлар: Ломиший, калом илми, ҳанафий-мотуридий, мутакаллим ва фақиҳ, ат-Тамҳид.

Аннотация. Махмуд ибн Зайд Ламиши - ученый-ханафи-мотуриди, работавший в Самарканде в конце V - начале VI веков хиджры. Он известен как мутакаллим и методист. Произведения Ламиши преподавались как учебники в медресе Османской империи и Сельджуков. Однако о жизни и научной деятельности этого ученого известно очень мало.

Ключевые слова: Ламиши, калам илми, ханафи-мотуриди, мутакаллим и фақиҳ, ат-тамҳид.

Abstract. Mahmud b. Zayd al- Lâmishi, lived in Semerkand at the end of the 5th century and at the beginning of the 6th century (AH), a member of Hanafi-Mâturidi tradition was a theologian and jurist. His works related to theology, law and method of law were read in madrasahs in the periods of Ottoman and Seljukids. Although we don't know much information about him and his scholarly activities it is known that his thoughts of theological and law are in the frame of school of maturidism. Our work's goal is to introduce Lâmishi and his period.

Key Words: Lâmishi, Hanafi- Mâturidi, theologian and Jurist, method of law, at-Tamhid.

Ўзбекистон замини кишилик жамияти маданиятининг бешикларидан ҳисобланади. Юртимиз ҳудудида яратилган маданият наъмуналари дунё тамаддуни ривожига салмоқли ўрин эгаллайди. Ислом динининг Марказий Осиёга кириб келиши ва маҳаллий аҳолининг ислом динини қабул қилиши юртимиз аҳолисининг маданий тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Мазкур даврда исломий илмлар ривожига катори дунёвий фанлар тараққиётига мислсиз ҳисса қўшган буюк мутафаккир аждодларимиз яшаб фаолият юритди.

Мустақиллик йилларида маънавий-диний кадрларни тиклаш ва миллий ўзликни англаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шу жумладан, ислом динининг маърифий асосларини, аждодларимизнинг бемисл илмий меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилди. Фарғона диёрида туғилиб, Самарқандда фаолият юритган Абус-Сано Маҳмуд ибн Зайд Ломиший ана шундай уламолардан бири бўлиб, у ўз даврининг фақиҳ, мутакаллим олими сифатида танилган.

Маҳмуд ибн Зайд Ломиший мотуридия таълимоти ва ҳанафий фикҳининг машхур вакилларида бири сифатида эътироф этилса-да, олимнинг ҳаёти ва илмий фаолияти борасидаги маълумотлар табақот туркумидаги китобларда жуда ҳам кам учрайди.

Алломага берилган “Ломиший” нисбаси Фарғона водийсида жойлашган “Ломиш” қишлоғи номи билан боғлиқ [4:8]. Ломиший нисбаси билан яна икки шахс ҳам тарих китобларида келтириб ўтилган. Улардан бири Ҳусайн ибн Али ибн Абулқосим Ломиший бўлиб, Абдулҳай Лакнавий ўзининг “ал-Фавоид ал-баҳия” асарида у кишининг 441/1049 йилда Ломишда туғилгани, 515/1121 йилда Бағдодга сафар қилгани, мунозара илмида етук олим сифатида эътироф этилгани, 522/1128 йилда Самарқандда вафот этганини келтириб ўтган [3].

Ломиший нисбаси берилган иккинчи олим эса, Абу Абдуллоҳ Боласоғуний Ломиший номи билан танилган Муҳаммад ибн Мусо ибн Абдуллоҳ саналади. Мазкур олим Шомда қозилик қилган. Ҳанафий мазҳаби, мотуридия ақидасини маҳкам тутгани ва адашган

тоифаларга қарши туриши билан танилган. 506/1142 йилда Шомда вафот этганлар. Олимнинг яшаган даври ва фаолият олиб борган ҳудуди Маҳмуд Ломишийдан фарқли бўлгани боис улар ҳақидаги маълумотлар тарих китобларда алоҳида зикр этилган ва қориштириб юборилмаган. Аммо Али ибн Абулқосим Ломиший ва Маҳмуд Ломиший айни бир даврда ва бир ҳудудда яшаб, фаолият олиб борганлиги сабаб улар ҳақидаги маълумотлар ўзаро қоришиб кетган. Бундай ҳолатларни Абулқосим Ломиший вафот этган санани Маҳмуд Ломишийга нисбат берилган асарларнинг қўлёзма нусхаларида ёзилганида, шунингдек, Маҳмуд Ломишийга тегишли иборалар Абулқосим Ломишийнинг “Воқеъот ал-фатаво”, “Усул ал-фикҳ” каби асарларида учрашида кузатиш мумкин.

Ҳанафий мазҳаби олимлари таржимаи ҳоларига оид табақот китобларида Ломиший ва унинг илмий мероси ҳақида қисқача маълумотлар келтирилган. Жумладан, Қураший (ваф.775/1334 й.) “Жавоҳир ал-мудия фи тобақот ал-ҳанафия” асарида Ломишийни “Маҳмуд ибн Зайд Ломиший” исми билан зикр қилиб, унинг 40 саҳифалик усулул-фикҳ илмига оид “Муқаддима” номли асари борлигини келтиради [1:437].

Ломиший ҳақида келтирилган яна бир манба Ҳожи Халифанинг “Кашф аз-зунун” асари бўлиб, унда олимнинг исми “Имом Бадруддин Маҳмуд ибн Зайд Ломиший” шаклида зикр этилади. Аммо Ломишийнинг ҳаёти, вафот этган йили, асарлари борасидаги маълумотлар зикр этилмаган.

Ибн Қутлубуғо ҳам “Тож ат-тарожим” асарида Маҳмуд ибн Зайд Ломишийнинг қирқ саҳифалик усул ал-фикҳга оид асари мавжудлигини келтириб ўтиш билан чекланган [2:290].

Замонавий тадқиқотларда ҳам Ломиший ҳақидаги маълумотлар юқоридагилар билан чекланган. Олим ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида мавжуд асарларининг қўлёзма нусхаларидаги маълумотларга асосланиб ҳулоса қилиш мумкин. Чунончи, олимнинг Абу Ҳасан Али ибн Аҳмад Абдулаълам томонидан кўчирилган “Китоб фи усул ал-фикҳ” асари қўлёзмасида мазкур асар 534/1140 йилда

ёзилгани қайд этилган. Олимнинг мазкур даврда ҳаёт эканлиги ҳисобга олинса, унинг яшаган даврини ҳижрий V аср охири ҳамда VI аср биринчи ярми билан чегаралаш мумкин.

Ломишийнинг бизгача қуйидаги асарлари етиб келган:

“Ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид” ёки “Усул ад-дин” номли асари. Мазкур асар калом илмига оид бўлиб, унинг бир нечта қўлёзма нусхалари дунё фондларида сақланмоқда.

Жумладан, асарнинг қўлёзма нусхаларидан бири Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг “Лолали” бўлимида №3658/4 рақам остидаги манбанинг 138-171 саҳифаларида сақланади. Мазкур манба 1164/1750 йилда ёзилган. Ким томонидан ёзилгани номаълум. Манбада асар номи “Китоб ат-тамҳид ли қоваид ат-тавҳид” деб қайд этилган.

Сулаймония кутубхонасининг “Арзинжон” бўлимида №159/5 рақам остида сақланаётган манбанинг 205-220 саҳифаларида асарнинг яна бир нусхаси мавжуд. Мазкур манба Муҳаммад ибн Ҳожи Али томонидан 1135/1722 йилда кўчирилган. Асар номи “Ақида фи усул ад-дин ли Имам Аллома Шайхулислом Ломиший” шаклида ёзилган.

Истанбулдаги Боязид кутубхонасида BDK-7930 рақам остида асарнинг “Ақидатул-Ломиший” номи билан яна бир нусхаси сақланади. 46 варақдан иборат мазкур нусха мажмуанинг дастлабки саҳифаларидан ўрин олган. Манбанинг сўнгги саҳифасида 761/1360 йилда кўчирилганлиги қайд этилган.

Истанбулдаги Миллий кутубхона фондининг А. 4316 архив рақами ва №236 қўлёзма рақами остида асарнинг 4-қўлёзмаси мавжуд. Мазкур қўлёзма асарлар мажмуаси бўлиб, унинг 6b-25a саҳифаларида “Ақида фи усул ад-дин ли Имам Аллома Шайхулислом Ломиший” номи билан қайд этилган. Мазкур манба 1124/1711 йилда Малатя шаҳрида кўчирилган.

“Ат-Тамҳид” асарининг яна бир қўлёзмаси Сулаймония кутубхонаси “Ҳожи Салим оға” бўлими №587 рақам остида қайд этилган. Ушбу қўлёзма нусхаси Иброҳим ибн Маҳмуд Исфароний тарафидан 761/1360 йилда кўчирилган. Асар номи “Китоб ат-тамҳид

маъа шарҳи фи мавадиъ ат-тажрид” шаклида берилган. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасида қисқа шарҳлар берилган ўринлар мавжуд. Аммо бу шарҳлар қачон ва ким томонидан ёзилгани қайд этилмаган.

“Ат-Тамҳид” асари Абдулмажид Туркий томонидан тадқиқ этилиб, асарнинг “Лолали” ва “Арзинжон” нусхалари асосида 1995 йилда араб тилидаги замонавий нашри амалга оширилган [13]. Шунингдек, 2007 йил Байрутда Аҳмад Фарид Мизядий томонидан ҳам “ат-Тамҳид” асарининг араб тилидаги замонавий нашри чоп этилган.

“Усул ал-фикҳ” асари. Маҳмуд Ломишийнинг мазкур асари қўлёзмалари ҳозирда Туркия, Буюк Британия ва Марокаш каби давлатларда мавжуд. Жумладан, Марокашнинг Фес шаҳрида жойлашган Қоровиййин кутубхонасида №633 рақам остида сақланади. Мазкур манба 156 саҳифадан иборат бўлиб, 762/1361 йилда Малик Ваҳҳоб Халифа Мансур томонидан кутубхонага вақф қилинган. Шунингдек, манбанинг илк саҳифасида Амир ал-муъминин Абу Аббос Мансур биллоҳ томонидан 1001/1592 йилда кутубхонага вақф этилганлиги ҳақидаги ёзувлар ҳам мавжуд. Кутубхона каталогига ва манбада асар муаллифи Абулқосим Ҳусайн ибн Али Ломиший номи билан қайд этилган.

Асарнинг 2-нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси Жоруллоҳ Афанди бўлимида №438 рақам остида сақланади. Ушбу манба 730/1329 йилда Бағдод шаҳридаги Имом Аъзам қабри яқинида жойлашган мадрасада Жаъфар ибн Мўмин Самарқандий томонидан кўчирилган. Қўлёзма 78 варақдан иборат.

Асарнинг Лондон нусхаси қўлёзмалар ичида энг қадимийси бўлиб, Британия музейининг Шарқ ва Араб қўлёзмалари бўлимида Ог.13, -Ог. 18 рақами остида сақланади. Мазкур манба асарлар мажмуаси ҳисобланиб, унинг 54а-97b саҳифаларида “Усул ал-фикҳ” ўрин олган. Қўлёзма Абу Ҳасан Али ибн Аҳмад Абдулаълам томонидан кўчирилган. Унда асар муаллифи Маҳмуд ибн Зайд Ломиший эканлиги ва мазкур асар 534/1140 йил муҳаррам ойининг 9-кунида ёзиб тугалланганлиги қайд этилган.

“Усул ал-фикҳ” асари ҳам тадқиқотчи Абдулмажид Туркий томонидан асарнинг Фес ва Лондон нусхалари асосида тадқиқ этилиб,

1995 йилда Байрутда араб тилида нашр этилган [13].

“Қашф ал-алфоз” асари. Ушбу асар фикҳ ва калом илмига оид баъзи тушунчалар изоҳига бағишланган кичик ҳажмли рисола бўлиб, Мисрнинг Искандария шаҳридаги Ал-мактаба ал-баладия кутубхонасида №В1345 рақам остида сақланади [10]. Мазкур қўлёзма муаллифи “Абул-маҳомид Бадруддин Маҳмуд ибн Зайд Ломиший Ҳанафий” шаклида келтириб ўтилган. Ушбу рисола Мустафо Чалабий томонидан таҳқиқ этилган. Чалабийнинг фикрича, мазкур қўлёзма ҳижрий 7-8 асрга оид бўлиб, қўлёзма 813/1410 йилда вақф этилгани ҳақидаги ёзувлар мавжуд.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Маҳмуд ибн Зайд Ломиший калом илми ўз тараққиётининг энг юқори босқичига кўтарилган даврда фаолият юритди. У буюк мутакаллим Абу Мансур Мотуридий асос солган мотуридия таълимотини ёйишда жонбозлик кўрсатди. “Китаб фи усул ал-фикҳ”, “ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид” каби асарлари билан ҳанафий мазҳаби фикҳи ва мотуридия таълимоти ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Ҳусусан, алломанинг калом илмига оид асарида динда муҳим ўрин эгаллайдиган ақидавий масалалар Қуръон ва суннат асосида баён қилиниб, ҳар қандай даврда учраши мумкин бўлган адашган фирқа ва тоифаларга раддиялар берилган. Тўққиз аср илгари яшаб ўтган аждодимизнинг илмий мероси нафақат ўз даври учун, балки ғоялар кураши авж олган ҳозирги давр учун ҳам ғоят аҳамиятлидир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Абдулфаттох Муҳаммад Ҳалавий. Мухйиддин Ибн Муҳаммад Абдулқодир Ҳанафийнинг «Жавоҳир ал-мудийя фи табақот ал-ҳанафийя» асари тадқиқи. – Ар-Риёд: Дор ал-улум, 1993. – Ж 4. – 686 б.
2. Абулфидо Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуго Судуний. Тож ат-тарожим. – Байрут: Дор ал-калам, 1992. – 568 б.
3. Абдулхай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳийя фи тарожим ал-ҳанафийя. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-исломийя, 1896. – Ж 1. – 262 б.
4. Ёқут Ҳамавий. Муъжамул-булдон. – Байрут: Дор содир, 1977. – Ж 5. – 461 б.
5. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид. Истанбул. Сулаймония кутубхонаси, Лолали бўлими. № 3658/4.

6. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Ақида усул ад-дин. Истанбул. Сулаймония кутубхонаси, Арзинжон бўлими. № 159/5.
7. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Китаб ат-тамҳид маъа шарҳи фи маваъид ат-тажрид. Истанбул. Сулаймония кутубхонаси, Ҳожи Салим Оғо бўлими, № 587.
8. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Ақоид ал-Ломиший. Истанбул. Боязид кутубхонаси. BDK-7930.
9. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Ақоид фи усул ад-дин. Истанбул. Миллий кутубхонаси. № A4316.
10. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Кашф ал-алфоз. Искандирия. Мактаба ал-баладаёя кутубхонаси. № 1345.
11. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Китаб усул ал-фикҳ. Истанбул. Сулаймония кутубхонаси, Жоруллоҳ Афанди бўлими. № 438.
12. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Усул ал-фикҳ. Лондон. Британия музейи. Ог.13-Ог.18.
13. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид. Абдулмажид Туркий таҳқиқи остида. – Байрут: Дор ғарб ал-исламий, 1995. – 261 б.
14. Маҳмуд ибн Зайд Ломиший. Ат-Тамҳид ли қоваид ат-тавҳид. Аҳмад Фарид Мизиядий таҳқиқи остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмий, 2007. – 160 б.
15. Уватов У. Сайфиев Х. Абу Муин Насафий ҳаёти ва илмий мероси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2018. – 264 б.